

ГЕРАЛЬДИКА КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ У СВІТЛІ НОВОВІЯВЛЕНИХ ДЖЕРЕЛ

Найвизначніший князівський рід пізньосередньовічної Русі — князі на Острозі — здавна привертали увагу дослідників історії України, військової справи, культури, Церкви. На українських теренах кінця XIV — початку XVII ст., здається, не відбулося скільки-небудь значної події, до якої не були б причетні представники цього княжого Дому. Його історія оповита ореолом честі та слави.

Ще століття по тому як рід Острозьких зійшов з історичної сцени, на його спадщину претендували представники молодших поколінь, численні спадкоємці по жіночих лініях, особи та інституції, що мали відношення до княжої столиці та Острозького князівства в цілому. Пам'ять про князів Острозьких, передусім про Костянтина Івановича та його сина Василя-Костянтина, займає вагоме місце і в сучасній українській ідентичності.

Попри, здавалося б, незгасаючу увагу до спадщини Дому князів на Острозі, багато питань, пов'язаних з ними, лишаються невисвітленими. Проблеми виникли вже із встановленням їх походження. У першій половині XX ст. в польській історіографії вибухнула ціла «генеалогічна війна», в центрі уваги якої перебувало з'ясування родоводів княжих родів Волині, в тому числі й Острозьких. Участь в ній прийняли такі поважні вчені, як Юзеф Пузина, Зигмунт Люба-Радзимінський, Антоній Прохаска, Владислав Семкович, Казимир Соханевич, Оскар Галецький та ін. На сучасному етапі цю проблематику найбільш ґрунтовно досліджено в роботах Наталії Яковенко, Леонтія Войтовича, Яна Тенговського, Василя Ульяновського та Ігоря Тесленка.

Одним з видів джерел, який активно використовувався для з'ясування спірних питань генеалогії княжих родів, є геральдичні та сфрагістичні матеріали. Щоправда, донедавна в розпорядженні науковців були досить нечисленні та пізні пам'ятки, здебільшого другої половини XVI — першої половини XVII ст., що зумовило обмеженість інформаційного потенціалу цих джерел. Лише нещодавні відкриття цілого комплексу печаток князів Острозьких, серед яких особливе місце займають їх матриці, дозволили не тільки відсунути початки «острозької» геральдики на більш ніж 200 років углиб, але й одержати важливі аргументи для з'ясування походження цієї династії руських князів.

Автори річпосполитських гербовників останньої чверті XVI—XVIII ст., як і пізніші історики, схильні були розглядати «herb książąt z Ostroga» як

поєднання двох польських гербів — Огон і Леліва, що начебто з'явилися у княжому гербі внаслідок споріднення з родами панів Костелецьких гербу Огон та графів Тарновських гербу Леліва. На представниці першого з них — Беаті з Костельця був одружений старший син князя Костянтина Івановича (1460–1530) — Ілля (1510–1539), а на Софії з Тарнова — молодший Василь-Костянтин (1526–1608).

Виявлені пам'ятки дозволяють твердити, що прив'язка герба князів Острозьких до польських знаків є не чимось іншим, як пізнішою легендою, а герб княжого роду мав старожитне руське походження. Його найдавніше зображення присутнє вже на печатці 1366 р. першого відомого з джерел представника роду — князя Данила з Острога. У її полі бачимо геральдичне зображення княжого родового знаку у вигляді з'єднаних стовпом двох півмісяців, що лежать рогами дотолу над восьмипроменевою зіркою, в супроводі довшого напису: [ПЕЧА]ТЬ [КНАЗА] ДАНИ[ЛА]¹.

Печатка Данила князя з Острога 1366 р.

Виразну паралель до цього зображення знаходимо в одному з найдавніших геральдичних творів, що містить інформацію про руські герби, — «Книзі знань усіх королівств, країв і володінь, які є на світі, та стягів і гербів кожного краю й володіння теж і королів і панів, які ними володіють» («Libro de Conscimiento»), створеному кастильським монахом-францисканцем близько 1350 р. і відомому за трьома списками².

¹ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (BCz), Perg. 254.

² Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII — початок XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. — Львів, 2001. — С. 133.

Описуючи свою подорож країнами Європи, автор згадує країну Роксію (Роксоланію, Русь) та подає відомості про її герб: на зеленому полі золота восьмипроменева зірка і стяг; на срібному полі два золотих півмісяці, які лежать рогами в різні боки.

Зв'язок найдавнішої видозміни герба князів Острозьких з родовими знаками та гербами руських князів XI–XIII ст., зокрема з описом і зображенням герба Руського королівства в найдавніших європейських геральдичних творах — таких, як поема Конрада фон Муре «*Clipearium Teutonicorum*» середини XIII ст. та Цюрихська гербова роля («*Züricher Wappenrolle*») початку XIV ст., дозволяють упевнено говорити про руське походження як родового герба, так і самого роду князів Острозьких. Популярне донедавна виведення цього княжого Дому від литовського династа Юрія Наримунтовича, князя Белзького (1352–1377, 1383–1387) і Холмського (1366–1370), спростовується геральдичним аргументом. Останній князь на своїй печатці використовував зображення литовського герба Погоня — рицаря на коні, що тримає в правиці меч — «*Georgii ... sigilla ... Primum Pogonia*», так само як і його син Іван Юрійович князь Белзький (1386) — «*Iuan Georgii Belzensis dei gratia ducis Russiae ... cum sigillo Pogonia*»¹. Водночас ні Данило князь з Острога, ні його нащадки ніколи не використовували цього династичного герба Гедиміновичів.

Герб Руського королівства в «*Züricher Wappenrolle*»

На печатках сина засновника роду — Федора Даниловича 1387 та 1388 рр. також зображено знак, утворений з двох з'єднаних стовпом півмісяців і шестипроменевої зірки². Малюнок герба з цих сфрагісів відомий за прорисами в «Інвентарі Коронного архіву» («*Inventarium documentorum*»), який упродовж

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Zamoyskich, Sygn. 32, st. 869, 941; Sygn. 33, st. 609.

² AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 33, st. 678.

1567–1569 рр. склав майбутній коронний канцлер Ян Замойський. Там же є прорис печатки 1431 р. ще одного князя Острозького, а саме Андрушка Федоровича³.

Прорис герба Федора Даниловича князя Острозького з печатки 1387 р.

Прорис герба Андрушка Федоровича князя Острозького з печатки 1431 р.

Герб цього князя являє собою певну модифікацію батьківського герба. Так, замість верхнього півкола бачимо подвійне вістря стріли, а зображення зірки взагалі відсутнє. З огляду на подібні метаморфози родового герба можна зробити припущення, що Андрушко був молодшим сином Федора Даниловича, що зумовило зміну батьківського герба, який у своєму первісному вигляді мав перейти до одного зі старших синів (практика досить поширена як у західноєвропейській, так і в руській геральдиці).

Печатка Фридерика Федоровича князя Острозького 1438 р.

Підтвердження даній обставині можна знайти, коли розглянути зміст зображення на печатці знаменитого учасника гуситських війн Фридерика Федоровича милістю Божою князя Русі та Острога («*Fredericus dei gracia dux Russiae alias Ostroch*») 1438 р. Печатка з довколовим написом: «* s * du fredericus de ostrog», має в своєму полі готичний щит іспанської геральдичної форми, на якому розташовано знак у вигляді з'єднаних стовпом двох півмісяців, що лежать рогами дотолу над шестипроменевою зіркою⁴. Як бачимо, дане зображення є цілком ідентичним до герба, вміщеного на печатці 1387 р. батька Фридерика — Федора Даниловича.

³ AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 33, st. 668.

⁴ AGAD, Perg. 1212.

Найповніше геральдика князів Острозьких представлена на печатках XVI ст. Уже Костянтин Іванович Острозький користувався щонайменше трьома сфрагісами, один з яких є матрицею печатки. Нещодавня сенсаційна знахідка цієї пам'ятки, що нині зберігається в Музеї Шереметьєвих¹, дозволяє встановити зовнішній вигляд князівських матриць цього періоду. Попри невеликі розміри робочої частини (овальної форми 20 × 14 мм), вона виявилася не персьнем, а матрицею, яку носили при собі; її пластина з'єднана з пласкою хрестоподібною ручкою, досить зручною при виготовленні воскових відбитків. Матрицю загальною висотою 34 мм і вагою 15,3 г виготовлено зі свинцево-оловяного сплаву. Особлива цінність пам'ятки полягає в тому, що на сьогодні це єдиний відомий предмет, що належав «руському Сципіонові».

Герб, зображений у полі матриці, дещо відмінний від того, яким князі Острозькі користувалися упродовж другої половини XIV — першої половини XV ст. До знаку у вигляді з'єднаних стовпом двох півкіл кінцями дотолу та шестипроменевої зірки додано розташований знизу півмісяць, що лежить рогами догори. Гербове зображення розміщено у характерному для сфрагістичних пам'яток початку XVI ст. турнірному щиті, над яким є кириличні літери: ККО, тобто: КНАЗЬ КОНСТАНТИН ОСТРОЗКИЙ.

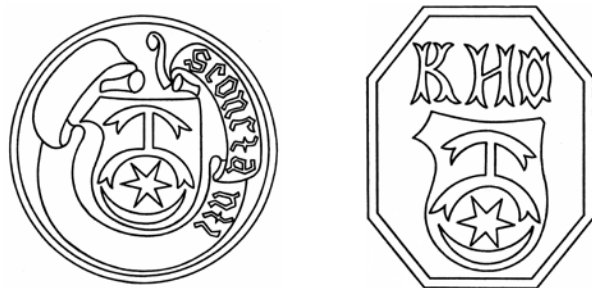

Матриця печатки Костянтина Івановича князя Острозького 1515/1520 рр.

Датувати матрицю найімовірніше слід 1515/1520 рр. Річ у тім, що після повернення з московського полону в 1507 р. Костянтин Іванович користувався ще двома печатками з зображенням герба у турнірному щиті. Печатка, уживана впродовж 1508–1515 рр., мала круглу форму і розмір 25 мм, а герб супроводжував латиномовний напис на виступаючій стрічці, виконаний готичним мінускулом:

¹ Музей Шереметьєвих, МС-2372.

«s constanti...»² Натомість печатка, що нею послуговувалися у 1520–1527 рр. мала восьмикутну форму, розмір 16 × 14 мм і кириличні літери над щитом: КИО (тобто КОНСТАНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗКИЙ)³. Отже, як за іконографією герба та написом, так і за формою та розміром князівська матриця мала перехідний характер між великою та малою печатками і таким чином мала бути виготовлена у проміжок часу, в якому зафіксовано їх використання, цебто між 1515 і 1520 роками.

Печатки Костянтина Івановича князя Острозького 1508 і 1520 рр.

Варто відзначити, що господарським привілеєм від 17 серпня 1522 р. князеві Костянтину Івановичу, як і його нащадкам, було надано право вживати червоний віск при використанні печатки: «а к том҃ бачачи на Єго Милости знаменитый, а високий дом княжацкий, даем и дар҃ем и дозволаем Єго Милости, князю Костантин҃ Иванович҃ Устрозском҃ воском черленным всакии листы свои печатовати до нас Господара своего, або до когокольвек б҃дет в том писати, по том҃ж, яко и иншии княжата наши черленным воском печатают; а тым воском черленным маеть Єго Милость княз Костантин и Єго Милости дети и потмкове Єго Милости листы свои печатовати»⁴.

Наявність додаткового півмісяця у гербі Костянтина Івановича може пояснюватися тією обставиною, що він був молодшим сином князя Івана Васильовича. У тогочасній руській геральдиці поширеним було явище змінування батьківського герба молодшими синами. Тобто герб батька у первісному вигляді мав переходити лише до старшого сина (у даному випадку — до Михайла Івановича), а молодші діти вносили до родового герба певні зміни (додавали, заміняли або прибирали окремі елементи), які в західноєвропейській геральдиці йменуються «брізурами». Таким

² Центральний державний історичний архів України у місті Києві (ЦДІАК), ф. 220, оп. 1, спр. 644; AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dział XI, Sygn. 18, st. 1; Perg. 8409.

³ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dział XI, Sygn. 17, st. 68; Tak zwana Metryka Litewska, Dział IX, Sygn. 89, st. 470; Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Archiwum Sanguszków, Teka II, Plik 39; Plik 41.

⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. — Tom III: 1432–1534. — Lwów, 1890. — S. 235.

чином, півмісяць у гербі Костянтина Івановича являв собою своєрідну брізуру молодшої галузі роду.

Між іншим, рідна сестра Михайла і Костянтина Івановичів також внесла у свій герб зміни, але не шляхом додавання півмісяця, а через заміну верхнього півкола на вістря стріли, що згодом стає невід'ємною частиною герба Острозьких, але сталося це, як бачимо, зовсім не внаслідок шлюбу князя Іллі Костянтиновича з Беатою Костелецькою герба Огон, як на цьому донедавна наголошувалося в історіографії.

Печатки доньок княгині Ксенії-Марії Іванівни Острозької — Олени та Василиси; 1536 і 1572 рр.

Прикметно, що в одному випадку маємо відомості про використання Костянтином Івановичем видозміни герба також зі стрілою замість півкола у верхній частині родового знаку. Йдеться про зображення хоругви князя на одній з гравюр, якими прикрашено видання «Бібліи Рускої» Франциска Скорини 1519 р.¹ Іншою особливістю цього варіанта є наявність п'ятипроменевої зірки.

Хоругва з гербом князів Острозьких в «Бібліи Рускої» 1519 р.

Необхідно зазначити, що інформація про зображення на хоругві князів Острозьких цього часу не позначена одностайністю. На знаменитій картині «Битва під Оршею 1514 р.», де Костянтин Іванович

Хоругви з гербом князів Острозьких на картині «Битва під Оршею 1514 р.»

¹ Шаланда А. Гербы і геральдычныя выявы на гравюрах «Бібліи Рускай» Францыска Скарыны // Герольд Litherland. — Год II. — № 3–4 (7–8). — Горадня, 2002. — С. 126.

зображений тричі, маємо таке ж число відтворення його хоругви. Але якщо у двох випадках бачимо видозміну герба, що відповідає знаній за печатками іконографії (на червоній хоругві золотий знак у вигляді з'єднаних стовпом двох півкіл кінцями додолу над шестипроменевою зіркою, знизу півмісяць, що лежить рогами догори), то в третьому випадку перед нами невідомий з інших джерел варіант, що відрізняється від описаного наявністю перехрестя замість нижнього півкола¹.

Старший син Костянтина Івановича — Ілля користувався гербом, подібним до батькового. Він відомий з його печатки від 1535–1538 рр., у якій вміщено розтятий ренесансний щит. У його другій частині присутній родовий герб князів Гольшанських, з родини яких походила мати Іллі Костянтиновича Тетяна Семенівна — китаврус, який тримає напружений лук і цілить стрілою у власний хвіст у вигляді змії. У першій же частині зображено герб Острозьких, з тією лише особливістю, що на нижньому півколі присутні невеликі загини вбік. Над щитом розташовані латинські літери: IC².

Характерно, що на печатці доньки Іллі Костянтиновича Острозького — Гальшки від 1582 р. зображено герб, який відрізняється від батьківського, але відчутно нагадує видозміни, якими користувався її дядько Василь-Костянтин. У полі печатки бачимо знак у вигляді стріли вістрям догори над півколом, що лежить кінцями додолу над шестипроменевою зіркою, знизу півмісяць рогами догори на ренесансному щиті, навколо якого літери: H K O W P (тобто Гальшка княжна Острозька воеводина познанська)³.

Печатка Іллі
Костянтиновича
князя Острозького 1535 р.

Печатка княжни
Гальшки Іллівни Острозької
1582 р.

Власне, за часів Василя-Костянтина Костянтиновича відбувається остаточне оформлення нового варіанту герба князів Острозьких, яким ми його переважно і знаємо за гербовниками, стародруками

та іншими джерелами. Уже на його печатці 1551–1552 рр. зображено знак у вигляді стріли вістрям угору над півколом, що лежить кінцями додолу над шестипроменевою зіркою, знизу півмісяць, який лежить рогами догори у ренесансному щиті, над яким вміщено шолом з наметом під шоломовою короною, три страусових пера в нашоломнику і літери: KO⁴. Отже, навіть у випадку з гербом Василя-Костянтина, поява в ньому півмісяця не пов'язана з одруженням із Софією Тарновською, що відбулося лише у 1553 р.

На всіх наступних печатках Василя-Костянтина (а на сьогодні їх відомо 10) маємо зображення того ж таки герба, який уперше з'являється на печатці 1551 р. Відмінності стосуються лише другорядних деталей та позашитових елементів. Зокрема, на печатці 1555 р., за тотожності зображення у щиті, бачимо дещо відмінну конструкцію позашитових елементів, що складаються з шолома, який з незрозумілих причин повернуто вліво (чого, зазвичай, у руській геральдиці не спостерігаємо), намету та напису на стрічці: VKKO⁵.

Печатки Василя-Костянтина князя Острозького
1551, 1555 і 1556 рр.

У свою чергу печатка 1556 р.⁶ замість нашоломника має зображення шоломової корони. Повний герб бачимо також ще на кількох печатках князя. Зокрема, печатки 1559–1597⁷ та 1571–

¹ Żygulski Z. «Bitwa pod Orszą» — struktura obrazu // Rocznik Historii Sztuki. — Tom XII. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1981. — S. 85–132.

² AGAD, Perg. 6181; ANK, Archiwum Sanguszków, Teka III, Plik 47; Plik 51; Plik 64; Plik 65; Plik 70.

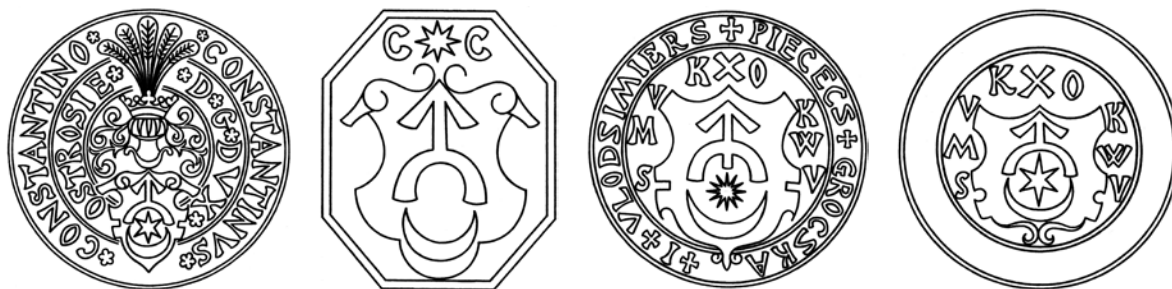
³ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka XV, Plik 53.

⁴ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka VII, Plik 59; Plik 69.

⁵ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka VIII, Plik 48.

⁶ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka VIII, Plik 60.

⁷ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (ЛННБ), Відділ рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6343, арк. 51; ЦДІАК, ф. 49, оп. 2, спр. 771, арк. 4; ф. 221, оп. 1, спр. 16; спр. 29; ф. 256, оп. 1, спр. 1, арк. 45v; ф. 2078, оп. 1, спр. 1, арк. 1; AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dział V, Sygn. 11 078 та ін.

Печатки Василя-Костянтина князя Острозького 1559, 1567, 1589 і 1599 рр.

1602 рр.¹ мають зображення шолома під шоломовою короною, у нашоломнику п'ять страусових пер, навколо щита намет. Інший нашоломник — знак у вигляді стріли вістрям угору над півколом, що лежить кінцями дотолу — є на печатці 1569 р.²

Цілий ряд печаток князя Василя-Костянтина Острозького має зображення герба без позашитових елементів. Але якщо на двох печатках, якими князь користувався, займаючи посаду володимирського старости (1589–1598³ і 1599 рр.⁴), зображення у щиті має звичну конструкцію (лише на першій з цих печаток замість шестипроменевої вміщено зірку з дванадцятьма променями), то на печатці 1567–1571 рр. восьмипроменевою зірку винесено зі щита в нашоломник⁵.

Найдавніші друковані версії родового герба Острозьких, які бачимо в роботах Миколи Рея «Zwierzyniec»⁶ та Бартоша Папроцького «Panosza»⁷ і «Zrcadlo slavného Markrabství Moravského»⁸, виникли саме з цих неповних варіантів герба князя Василя-Костянтина. Подібним чином представлено герб і на фрагментах дверного portalу з Острозького замку.

Натомість у «Rozprawie przygody starego żołnierza» бачимо той самий герб у супроводі князівської

Герб князів Острозьких в гербовниках Бартоша Папроцького «Panosza» 1575 р. і «Zrcadlo slavného Markrabství Moravského» 1593 р.

корони над щитом⁹, а в пізнішому гербовнику Кояловича «Compendium» середини XVII ст. герб зображено в оточенні позашитових елементів повного герба — в описі говориться про князівську корону над шоломом: «Ma być złożony z Ogończyka y z Leliwy, a na hełmie xiążęca mitra», однак малюнок подає звичайну шоломову корону¹⁰.

Герб князів Острозьких на фрагменті дверного portalу з Острозького замку

Ще одна печатка князя, яку бачимо при документах 1592–1602 рр., має найвиразніші паралелі з тими гербами князів Острозьких, які широко представлені в стародруках і гербовниках кінця XVI — початку XVII ст. У полі цієї печатки вміщено повний герб, який складається з чотиридільного щита та позашитових елементів — шолома під шоломовою короною

⁹ Herburt W. Rozprawa przygody starego żołnierza. — Kraków, 1595. — S. 1.

¹⁰ Kojalowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Compendium. — Kraków, 1897. — S. 209.

¹ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 2, спр. 20858; ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр. 57; ф. 221, оп. 1, спр. 39; AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dział V, Sygn. 11078; Archiwum Zamoyskich, Sygn. 222 та ін.

² Kutrzeba S., Semkowicz W. Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791. — Kraków, 1932. — S. 332.

³ ІР НБУВ, ф. 301, спр. 656 Л, арк. 61v; Muzeum Narodowe w Krakowie (MNK), Rkps 1471, karta 144; Rkps 1493.

⁴ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka XXIII, Plik 63; Plik 75; MNK, Rkps 1493.

⁵ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka XII, Plik 86.

⁶ Rej M. Zwierzyniec. — Kraków, 1562. — S. 91v, 92v.

⁷ Paprocki B. Panosza, to jest wystawienie panow i paniąt ziem ruskich i podolskich. — Kraków, 1575. — S. H 4.

⁸ Paprocký B. Zrcadlo slavného Markrabství Moravského, v kterémž jeden každý Stavdávnost, vzáctnost i povinnost svou uhlédá. — Olomouc, 1593. — L. 54v.

Печатка Василя-Костянтина князя Острозького 1592 р.

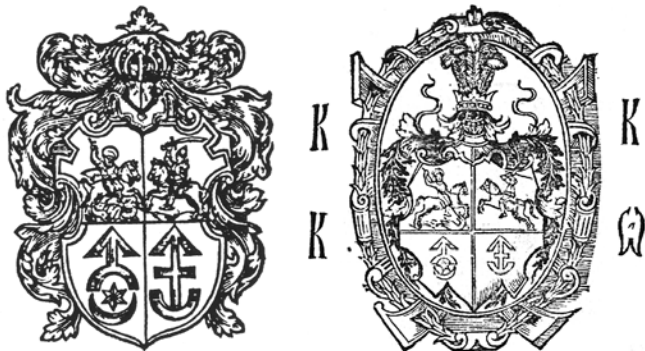
Реверс медалі Василя-Костянтина князя Острозького

Герб Василя-Костянтина князя Острозького на мурованій вежі Острозького замку

(зображення якої стерто), нашоломника у вигляді трьох страусових пер і намету.

У самому щиті — у першій частині вміщено кінне зображення святого Юрія, який влучає списом у змія, у другій частині — кінний рицар, що тримає у правій меч, у третій частині — знак у вигляді стріли вістрям угору над півколом, що лежить кінцями додолу над шестипроменевою зіркою, знизу півмісяць, що лежить рогами догори, у четвертій частині — знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям угору над півколом, що лежить кінцями вгору¹. Подібне зображення знаходимо також на медалі Василя-Костянтина Острозького, зворотній бік якої прикрашено повним гербом з чотиридільним щитом².

Герб Василя-Костянтина князя Острозького в «Азбуці» 1578 р. та «Біблії» 1581 р.

Власне, аналогічну конструкцію має більшість різновидів родового герба Острозьких, зображення якого широко представлено в руських стародруках, таких як «Азбука» 1578 р., «Книга Нового Завѣта» 1580 р., острозька «Біблія» 1581 р., «Казань святого Кирилла» 1596 р., «Правила истиннаго живота христіанского» 1598 р., «Октаикъ» 1604 р. та ін., що подають варіанти цього герба, які різняться між собою

¹ Центральний державний історичний архів України, Львів (ЦДІАЛ), ф. 131, оп. 1, спр. 615; AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dział V, Sygn. 11 078, st. 234, 236.

² Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. — Выпуск II. — Киев, 1908. — С. 1–3.

лише окремими деталями. Так, на першому з гербів відсутнє зображення корони та нашоломника, на другому і третьому — замість шестипроменевої зірки у третій частині щита вміщено п'ятипроменевою, на четвертому — змінено місцями першу та третю частини щита, а в нашоломнику зображено павичеві пера.

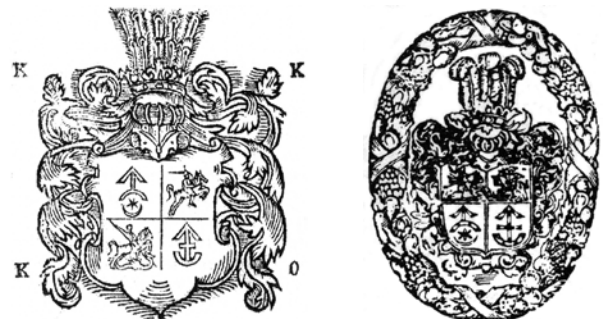
Варто відзначити, що крім зображення родового герба, у стародруках не раз зустрічаємо гербові вірші «на старожитные клейноты». Зокрема, в острозькій «Біблії» 1581 р. було вміщено вірші Герасима Смотрицького на герб князів Острозьких із символічним тлумаченням елементів гербів, розміщених у різних частинах щита:

Въоружень воинъ смѣа поправъ мѣжественно,
копѣемъ сего посредѣ пронъзе ѡвественно...
Вторый воинъ храбростію первомѣ подобный,
токмо орѣжіемъ ѡмѣненъ, и то посел гробный...
Всѣіа свѣзда ѡсно ѡ востока,
послѣдѣ прѣвой, възвѣщенной ѡ пророка...
Спасеніе Христова Богъ сѣдѣ посредѣ земля,
на крестѣ рѣцѣ прострѣ, всѣ к себѣ пріемла.

В дерманському виданні «Октаика» 1604 р. у вірші «На гербъ ѡсне Освецоного Кнажати Костентина Костентиновича, Кнажати Острозскаго» Даміан Наливайко пов'язує герб Острозьких з імператором Костянтином:

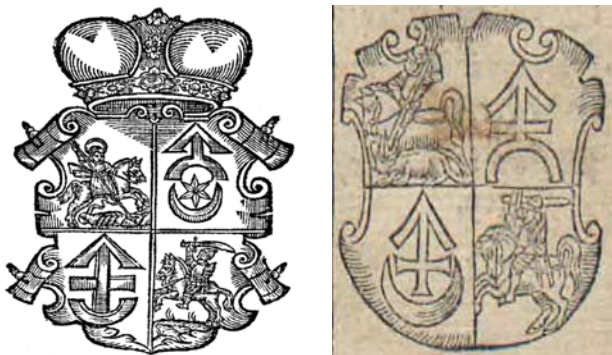
«Крестъ гербомъ томоу належить, кто рыцеромъ есть дознанный,

Царю Костентинѣ за звѣтазство въ гербѣ есть приданный...»

Герб Василя-Костянтина князя Острозького в «Казань святого Кирилла» 1596 р. та «Октаикъ» 1604 р.

Певну відмінність у розміщенні окремих частин у чотиридільному щиті герба Острозьких бачимо у гербовниках Папроцького «Gniazdo snoty»¹ та «Herby rycerstwa polskiego»². При збереженні святого Юрія в першій частині, до другої частини герба перенесено старий родовий герб Острозьких, до третьої — знак у вигляді перехрещеної стріли вістря угору над півколом, до четвертої — рицаря на коні, щит прикрашено князівською короною.

Герб Василя-Костянтина князя Острозького в гербовнику Бартоша Папроцького «Gniazdo snoty» 1578 р.

Подібне розташування мають окремі частини і в гербі, представленому в «Kronice Polskiej Marcina Bielskiego» 1597 р., з тією хіба відмінністю, що родовий знак князів Острозьких має дещо незвичний вигляд — перехрещена стріла вістря угору над півколом, що лежить кінцями дотолу³. Використання Василем-Костянтином одночасно гербів із зображенням святого Юрія та родового знаку фіксується також пізнішими гербовниками Бартоша Папроцького «Ogrod Krolewsky» 1599 р.⁴ та «Diadochos» 1602 р.⁵

Питання щодо змісту й походження гербів, вміщених в окремих частинах герба Василя-Костянтина Острозького, тривалий час лишалося нез'ясованим. Якщо інтерпретації зображення святого Юрія (Погоня руська, як називають це зображення пізніші річпосполитські гербовники, відзначаючи у такий спосіб ту обставину, що даним гербом як державно-династичним користувалися князі руського походження) та рицаря на коні (Погоня литовська, яким

користувалися князі, що вели свій родовід від Гедиміна) знаходили певне відображення у гербовниках і науковій літературі, то щодо зображення перехрещеної стріли над півколом в історіографії панувала плутанина. А тим часом саме з'ясування причини наявності цього знака в гербі Василя-Костянтина дає ключ до розуміння змісту всієї конструкції багаточастинного княжого герба.

З огляду на наявні в нашому розпорядженні джерела, можемо твердити, що вперше знак перехрещеної стріли над півколом з'являється у гербі князя Василя-Костянтина, і вочевидь так чи інакше мав бути пов'язаний саме з його особою. Водночас чотиридільний поділ щита вперше спостерігаємо на видозмінах герба саме цього князя. Даний поділ не викликав би зайвих питань, якби не переміщення окремих гербових зображень з однієї частини до іншої в різних варіантах герба князя.

Це унеможливило інтерпретацію даних гербів за прийнятою у ті часи схемою, відповідно до якої чотири гербових знаки у складеному щиті мали б належати батькові, матері та двом бабусям. Разом з тим неважко простежити, що розміщення цих гербів не позбавлене певної закономірності. Вони ніби утворюють дві пари, перша з яких (Погоня руська та старий родовий герб Острозьких) незмінно розміщується у верхній або правій (найбільш почесні частини герба) половині щита, тоді як друга пара (Погоня литовська та перехрещена стріла над півколом) займають нижню або ліву половину. Напрошується висновок про наявність у даному гербі двох, а не чотирьох компонентів. За логікою конструкції багатодільного щита перший з них мав би належати батькові власника герба, а другий — матері.

Печатки Олелька Володимировича князя Слуцького 1422 і 1431 рр.

Таким чином, можемо зробити висновок про належність знака у вигляді перехрещеної стріли над півколом матері князя Василя Острозького — Олеськандрі Семенівні Олельківні Слуцькій, а разом з тим — про належність даного герба князям Слуцьким. Цей висновок знаходить своє підтвердження у сфрагістичному матеріалі: на печатках 1422⁶ та

¹ Paprocki B. Gniazdo snoty skąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego y inszych państw początek swoy maia. — Kraków, 1578. — S. 206.

² Paprocki B. Herby rycerstwa Polskiego. — Kraków, 1584. — S. 348.

³ Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana. — Kraków, 1597. — S. 489.

⁴ Paprocki B. Ogrod Krolewsky. — Praha, 1599. — L. CCVI-CCVII.

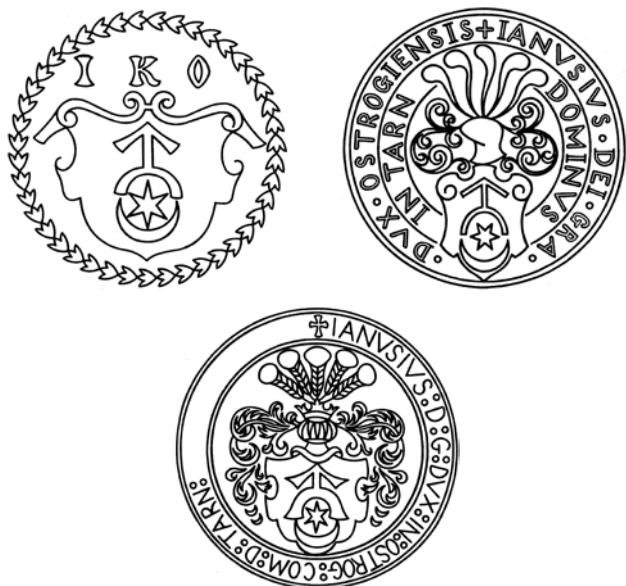
⁵ Paprocký B. Diadochos. — Kniha III. — Praha, 1602. — S. 400.

⁶ Nowak P., Pokora P. Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju Mełneńskiego z 1422 roku. — Poznań, 2004. — S. 75.

1431–1433 рр.¹ протопласти князів Слуцьких — Олелька Володимировича присутній знак подібний до того, який бачимо у багаточастинному гербі князя Василя Костянтина.

Родова геральдика князів Острозьких у подальшому не зазнавала суттєвих змін. Так, на печатках князя Януша Костянтиновича, яких на сьогодні відомо дев'ять, незмінно бачимо зображення герба, що набув своїх остаточних обрисів за часів його батька. На малій печатці князя (16 мм) 1578–1602 рр. бачимо ренесансний щит зі звичним гербом². Ще на п'яти сфрагісах — печатках середніх розмірів (від 26 до 35 мм) 1578–1602,³ 1589–1598,⁴ 1591–1609,⁵ 1602–1603 рр.⁶ та 1602–1607 рр.⁷ — зображення повного герба з шоломом, короною, наметом і п'ятьма страусовими перами у нашоломнику, щоправда з досить відмінною стилізацією на кожній з цих печаток.

Печатки Януша Костянтиновича князя Острозького
1578, 1578 і 1589 рр.

¹ AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 33, st. 654; BCz, Perg. 374; Perg. 384; MNK, Rkps 1713, karta 258.

² ЦДІАК, ф. 486, оп. 1, спр. 1069, арк. 130; AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dział V, Sygn. 11 077, st. 2, 12, 15, 46; ANK, Archiwum Sanguszków, Rkps 33.

³ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dział V, Sygn. 11 077, st. 17, 19, 23, 25, 27, 32, 34, 36, 38, 40, 42, 44; APK, Archiwum Sanguszków, TeKa XX, Plik 67, st. 442.

⁴ AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 222, st. 6, 9, 11, 26, 30; ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XVII a, Plik 74.

⁵ AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 2876, st. 64; ANK, Dokumenty papierowe 3; Archiwum Sanguszków, TeKa XVIII a, Plik 6.

⁶ AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 222, st. 42, 46, 50, 55, 57.

⁷ ЦДІАК, ф. 2228, оп. 1, спр. 389, арк. 1; спр. 390, арк. 1; AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dział V, Sygn. 11 077, st. 48, 50, 53, 55, 57, 59, 61, 63; Archiwum Zamoyskich, Sygn. 222, st. 59, 63, 71, 84; ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XXIV, Plik 116.

Крім того, на трьох печатках Януша Острозького бачимо чотиридільний поділ щита. На печатці від 1595–1598 рр., що має овальну форму та розмір 46 × 38 мм, у бароковому щиті, який увінчує князівська корона, у першій частині зображено родовий герб Острозьких, у другій частині — шестипроменею зірку над півмісяцем — герб Леліва, що належав матері князя Софії Тарновській, у третій — святого Юрія на коні, у четвертій — Погоню литовську⁸. Натомість, на печатці 1605 р. першу частину щита займає святий Юрій, а другу — знак Острозьких⁹, над щитом вміщено відразу три шоломи, над кожним з яких зображено три страусових пера.

На великій печатці 1593–1594 рр., що має розмір 47 × 40 мм, генеалогічну програму герба суттєво доповнено шляхом додання до чотиридільного щита зображення середнього щитка, в якому розмістився знак князів Острозьких, у першій частині зображено святого Юрія, у другій — герб Леліва, у третій — знак у вигляді стріли вістрям угору з подвійним хвилястим розгалуженням знизу — герб Одровос роду панів Шидловецьких — бабки за материнською лінією, Софії Шидловецької, у четвертій — Погоня. У легенді зазначено князівський та графський титули, а також уряд краківського каштеляна: IANVSIVS D G DVX DE OSTROG COM IN TARNOW CASTELA CRAC...¹⁰

Близьким до останньої видозміни є зображення герба князя Януша на пам'ятнику в кафедральному соборі в Тарнові. Щит є чотиридільним: у першій

Печатки Януша Костянтиновича князя Острозького
1591, 1602 і 1595 рр.

⁸ ЦДІАК, ф. 2228, оп. 1, спр. 386, арк. 3; AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dział V, Sygn. 11 077, st. 30; ANK, Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa, Perg. 966.

⁹ ANK, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Perg. 291.

¹⁰ AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 222, st. 13, 18, 22, 24, 93.

частині — святий Юрій, у другій — Погоня, у третій — герб Леліва, у четвертій — герб Одровос, у середньому щитку — родовий знак Острозьких¹. Аналогічне розташування бачимо також на його гербі у виданні поеми Шимона Пекаліда «De bello Ostrogiano» 1600 р.²

Кольоровий різновид складеного герба Януша Острозького було розміщено на в'їзній брамі Дубенського замку: у першій частині — на червоному полі святий Юрій на срібному коні вліво влучає срібним списом у чорного змія, що лежить уліво, у другій — на блакитному полі золота шестипроменева зірка над золотим півмісяцем, що лежить рогами догори (герб Леліва), у третій — на блакитному полі срібний знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям угору над півколом, що лежить кінцями догори (родовий знак князів Омельковичів Слуцьких), у четвертій — на червоному полі рицар на срібному коні, у правиці тримає срібний меч (династичний герб князів Омельковичів Слуцьких), у середньому щитку — на блакитному полі золотий знак у вигляді стріли вістрям угору над півколом, що лежить кінцями додолу, знизу шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори.

Герб Януша Костянтиновича князя Острозького на в'їзній брамі Дубенського замку та на картині 1753 р.

Дещо інше забарвлення та розташування гербів бачимо на картині 1753 р., на якій герб Януша Костянтиновича вміщено між портретами князів Омельковичів Слуцьких: у першій частині — на червоному полі святий Юрій на срібному коні вліво влучає срібним списом у чорного змія, що лежить уліво, у другій частині — на блакитному полі срібна восьмипроменева зірка над срібним півмісяцем, що лежить рогами догори (герб Леліва), у третій частині — на червоному полі рицар на срібному коні вліво, у правиці тримає срібний меч, у четвертій частині — на червоному полі срібний знак у вигляді стріли

вістрям угору з подвійним хвилястим розгалуженням знизу (герб Одровос), у середньому щитку — на червоному полі срібний знак у вигляді стріли вістрям угору над півколом, що лежить кінцями додолу, знизу срібна шестипроменева зірка над срібним півмісяцем, що лежить рогами догори³.

На гарматі 1621 р. роботи майстра Іогана Еркленса представлено цей же герб, але зі зміною місцями гербів у третьому й четвертому полях⁴. На іншій гарматі Януша Острозького, що знаходилася у Дубенському замку, зображено самий тільки родовий знак князів Острозьких в овальному бароковому щиті під князівською короною⁵.

Герб Януша Костянтиновича князя Острозького на гарматі з Дубенського замку

Варто відзначити, що відповідно до річпосполитської традиції у цей час герб князів Острозьких набуває власної назви — Баклай, про що свідчить зміст нобілітаційного привілею магістрові вільних мистецтв і доктору філософії, секретареві князя Януша Острозького Яну Вишневському за військові заслуги під Тернополем і Збаражем, з дозволом на використання князівського герба від 12 квітня 1590 р.:

Герби на портретах Олександра та Януша князів Острозьких середини XVIII ст.

¹ Konopka J. O polskich herbach złożonych // Miesięcznik heraldyczny. — Tom IV. — Lwów, 1911. — S. 110.

² De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quattuor, a Simone Pecalidis Artium Vaccalaureo conscripti. — Cracoviae, 1600.

³ Скеп'ян А. Князі Слуцкія. — Мінск, 2013. — С. 132, мал.

⁴ Мальченко О. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). — Київ, 2009. — Мал. 56, 115 х.

⁵ Мальченко О. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні. — Мал. 54.

«et suam, gentisque suae, Baklay insignia recepturum se eundem obtulisset ..., in scuto nimirum rubro»¹.

Опис вказує на червоне забарвлення поля герба Острозьких. Утім, інформація щодо колористики князівського герба не відзначається одноставністю. Так, якщо на картині «Битва під Оршею» на червоній хоругві зображено золотий знак, то на картині 1753 р. його забарвлено в срібло. А на брамі Дубенського замку золотий знак розміщено на блакитному полі. Не вносять ясності й зображення на портретах князів Острозьких. Зокрема, на копії портрета князя Василя-Костянтина від другої половини XVIII ст. золотий знак розташовано на червоному полі². Так само, як і на портреті його молодшого сина — князя Олександра Острозького³. Водночас на портретах Януша Костянтиновича бачимо як червоне, так і блакитне забарвлення поля щита⁴.

Портрет Януша Костянтиновича князя Острозького.
Друга половина XVIII ст.

Геральдичних пам'яток інших дітей Василя-Костянтина Острозького на сьогодні відомо значно

¹ AGAD, Metryka Koronna, Księga 133, k. 511; BCz, Rkps 964, s. 162; Trelińska B. Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w. — Lublin, 2001. — S. 231, n. 526.

² Князі Радзивілі. — Київ, 2012. — С. 47, мал. 97.

³ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — Київ, 1993. — С. 94.

⁴ Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. — Київ, 2006. — С. 246, n. 267.

менше, ніж маємо у випадку з князем Янушем. Разом з тим, за наявними свідченнями можна зробити висновок про використання ними того ж варіанту герба, яким послуговувалися Василь-Костянтин і його старший син. Приміром, на печатці Костянтина Костянтиновича Острозького, яку він уживав, займаючи посаду володимирського старости у 1579–1588 рр., у ренесансному щиті зображено знак, що складається зі стріли над півколом, шестипроменевої зірки та півмісяця, в оточенні літер: CCKOSW та напису: PIECZEC GRODSKAI VLODZIMIRZSKA⁵.

Князь Олександр Костянтинович у 1602 р. використовував печатку з зображенням герба Острозьких в овалному бароковому щиті, над яким знаходився шолом з наметом під шоломовою короною і павичевими перами в нашоломнику, навколо всього розміщено напис: ALEXANDER DVX DE OSTRO ... PALAT WOLIN⁶. Завважмо, що його дружина Анна Костянтинова зі Штемберку княгиня Острозька (1603–1635) у 1615 р. мала печатку, на якій крім іншого зображено герб Острозького князівства, до того ж у найпочеснішому місці — у середньому щитку; у чотирьох частинах навколо були зображені герби предків княгині: у першій частині — підкова у супроводі трьох хрестиків (герб Дуброва роду панів Косток — батька, пана Яна Костки), у другій частині — знак у вигляді стріли вістрям угору з подвійним хвилястим розгалуженням здолу (герб Одровос роду панів Одровосів — матері, Софії зі Спрови Одровос), у третій частині — мур, з якого виникає лев (герб бабки за материнською лінією, Єлизавети), у четвертій частині — орел (герб роду князів Мазовецьких — бабки за батьківською лінією, княжни Анни Мазовецької). Над щитом розміщувалася князівська корона, а в написі по колу зазначався князівський титул власниці печатки: + ANNA Z STEMBERKU XIEZNA OSTROWSKA WOI · WOL⁷.

Печатка князя Костянтина Костянтиновича
Острозького 1579 р.

⁵ ЦДІАК, ф. 2228, оп. 1, спр. 210, арк. 1; AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dział V, Sygn. 11 078, st. 60, 105, 122, 130, 132, 171, 180; ANK, Archiwum Sanguszków, Teka XVI a, Plik 91; Teka XVII a, Plik 5; MNK, Rkps 1471, karta 144; Rkps 1483, karta 289; Rkps 1493.

⁶ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka XXIV, Plik 104.

⁷ AGAD, AR, Dz. V, Sygn. 11 084, st. 2.

Родовий герб Острозьких у ренесансному щиті присутній також на печатці доньки князя Василя-Костянтина Катерини Острозької († 1579), якою вона користувалася 1578 р.¹ — саме тоді вона вийшла заміж за князя Криштофа Радзивіла.

Печатка княжни Катерини Костянтинівни Острозької 1578 р.

Не виключено, що їй належала також унікальна пам'ятка, яка нещодавно потрапила до сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих. Це вишуканий перстень, що складається з оздобленого візерунком золотої каблучки, в оправу якої вставлено напівкоштовний камінь з вигравійованим зображенням герба князів Острозьких у ренесансному щиті під князівською короною. Стиль виконання пам'ятки дозволяє датувати її другою половиною XVI ст. Її вага — 1,7 г, загальна висота — 16 мм, робоча частина овальної форми має розмір $8,5 \times 7$ мм². З огляду на розмір кільця можна припустити, що перстень належав жінці. А знахідка самої пам'ятки на теренах центральної частини колишнього Великого князівства Литовського дозволяє гіпотетично пов'язати її з однією з представниць роду князів на Острозі, що вийшла заміж за когось із литовських аристократів. Усім названим критеріям відповідають дві доньки

Матриця-перстень княжни Катерини (або Гальшки) Костянтинівни Острозької. Друга половина XVI ст.

Василя-Костянтина — Катерина і Гальшка. Перша, як уже згадувалося, була дружиною князя Криштофа Радзивіла впродовж 1578–1579 рр., а друга — дружиною Яна Кишки у 1575–1591 рр. і того таки князя Криштофа у 1593–1599 рр.

Герб князів Острозьких за свою майже трьохсотрічну історію зазнав складних трансформацій і та доповнення, характерних для тогочасної руської геральдики. Але в його основі завжди був старожитній родовий знак, що, ймовірно, мав ще киево-руське походження. З часом до цього знака додалися геральдичні брізури, які свідчили про розгалуження княжого Дому, династичний герб із зображенням святого Юрія — так звана Погоня руська, що вказувала на руське походження роду, титульна князівська корона та герби предків по жіночих лініях. Саме у таких складних формах ці видозміни герба і були популяризовані у численних гербовниках, стародруках і витворах мистецтва. Багаті політична символіка та генеалогічні програми, вишуканий стиль виконання та мистецька довершеність більшості пам'яток, на яких відтворено родовий та особові герби князів на Острозі, роблять останні справжньою окрасою не лише пізньосередньовічної руської геральдики, але й тогочасного руського мистецтва в цілому.

¹ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dział V, Sygn. 11 085, st. 2, 4.

² Музей Шереметьєвих, MC-2233.

